

تأثیر کتاب‌درمانی گروهی بر افزایش عزت‌نفس کودکان آسیب‌دیده‌ی کار

نصرت ریاحی‌نیا^۱ مهساالسادات مکارم^۲ _ اعظم فرجی‌پور^۳ _ نسرين حاصلی^۴

چکیده

تاریخ دریافت: ۹۳/۹/۷ _ تاریخ پذیرش: ۹۴/۴/۱

هدف از این پژوهش بررسی تأثیر کتاب‌درمانی گروهی بر افزایش عزت‌نفس کودکان آسیب‌دیده‌ی کار بود. مطالعه حاضر یک پژوهش نیمه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون و پس‌آزمون، با گروه کنترل و آزمایش بود. جامعه‌ی آماری شامل تمامی کودکان پسر مشغول به تحصیل در دو مرکز از مراکز انجمن حمایت از کودکان کار در تهران بودند که از بین آن‌ها ۳۰ کودک، که عزت‌نفس پایین داشتند، به صورت هدفمند انتخاب و به تصادف در دو گروه آزمایش و کنترل جایگزین شدند. در گروه آزمایش طی ۵ جلسه‌ی ۴۵ دقیقه‌ای کتاب‌درمانی گروهی برگزار شد و گروه کنترل هیچ‌نوع مداخله‌ای دریافت نکردند. قبل و بعد از اجرای کتاب‌درمانی در گروه آزمایش، از هر دو گروه آزمون عزت‌نفس کوپراسمیت به عمل آمد. در نهایت داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از آزمون کوواریانس مورد تحلیل قرار گرفتند. نتایج نشان داد که کتاب‌درمانی گروهی بر افزایش نمرات کودکان در خرده‌مقیاس‌های عزت‌نفس کلی و عزت‌نفس اجتماعی تأثیر گذار بوده، ولی بر عزت‌نفس (از دیدگاه خود)، عزت‌نفس خانوادگی و تحصیلی (آموزشی) تأثیر نداشت. براساس این یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که برای افزایش عزت‌نفس کودکان آسیب‌دیده کار، خصوصاً در بعد عزت‌نفس اجتماعی، می‌توان از کتاب

۱. استاد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی

۲. دانش‌آموخته‌ی کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه

خوارزمی (نویسنده مسئول: mahsa_makarem@yahoo.com)

۳. دانش‌آموخته‌ی کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه

خوارزمی

۴. دانش‌آموخته‌ی کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی دانشگاه خوارزمی

درمانی به شیوه گروهی استفاده کرد.
کلیدواژه‌ها: کتاب‌درمانی گروهی، کودکان آسیب دیده‌ی کار، عزت‌نفس.

مقدمه

توجه به کودکان به عنوان سرمایه‌های بالقوه یک جامعه امری بسیار ضروری است، چنان که سلامتی و موفقیت یک جامعه در گرو سلامتی جسمی و روحی کودکان آن جامعه است. کودکان و نوجوانان در گروه‌های کاری از جمله پرخطرترین گروه‌ها هستند، زیرا نسبت به گروه‌های دیگر و حتی زنان که در قوانین ملی و بین‌المللی مورد حمایت قرار گرفته‌اند، در معرض خطر بیشتری از لحاظ جسمی و روانی هستند، به همین دلیل نیازمند حمایت بیشتری نسبت به گروه‌های دیگر هستند. آموزش کودکان و نوجوانان با پرورش و تکامل شخصیت آن‌ها ارتباط مستقیم دارد (مهردوی مزینانی، ۱۳۹۰).

فقر خانواده‌های آسیب دیده، ناگزیر پای کودکانشان را زودتر از سن معمول به عرصه‌ی کار و اجتماع باز می‌کند و کودکان به ناچار از همان سن کم مشغول به کار می‌شوند و زمانی که باید صرف رشد و بالندگی و شناخت خود کنند، شروع به فعالیت اجتماعی می‌کنند آن هم در جامعه‌ای که هیچ شناخت و تجربه‌ای نسبت به آن ندارند. به این کودکان طبق معاهده حقوق کودک، کودکان کار گفته می‌شود (طبق ماده ۱، معاهده حقوق کودک، به هر فرد کمتر از ۱۸ سال که مشغول به کار است، کودک کار گفته می‌شود قاسم زاده، ۱۳۸۱، ص ۸-۱۳).

اکثر کودکان کار به علت محیط زندگی و شغل نامناسب و کار در خیابان‌ها در معرض آسیب قرار می‌گیرند. از آسیب‌های ناشی از کار کودکان می‌توان به چند مورد اشاره کرد، مانند: از دست رفتن فرصت‌های آموزشی و ترک تحصیل اجباری، مهیا شدن فرصت مناسب برای بهره‌کشی از کودکان توسط خانواده‌های آسیب‌دیده و در معرض آسیب، بالا رفتن ضریب سوانح و رویدادهای آسیب‌زا، قرار گرفتن در معرض رفتارهای پرخطر، احتمال جذب کودکان توسط باندهای تبهکار و سودجویی از آنها، در

معرض سوءرفتار جسمی و جنسی قرار گرفتن، بهره‌کشی جنسی از کودکان توسط افراد ضداجتماعی، افزایش آسیب‌های اجتماعی به دلیل حضور کودکان در خیابان، احتمال سوءمصرف موادمخدر و سوءاستفاده از کودکان در امر توزیع و فروش موادمخدر، گرایش به بزهکاری به دلیل عدم حمایت و نظارت والدین و بستگان کودک، ایجاد انگیزه در کودکانی که به دلایل متعدد علاقه‌ای به تحصیل ندارند و فرار آنها از خانه، ارائه چهره زشت از شهر و تبعات ناخوشایند ناشی از آن (معبودیان، ۱۷ خرداد ۱۳۹۱).

در راستای حمایت از این نوع کودکان، نهادهای غیردولتی (انجمن‌های) زیادی تأسیس شده‌اند، که همه هدفی مشترک دارند و آن هم فراهم کردن امکانات آموزشی و پرورشی است، تا حامی این کودکان که به نوعی مطرود جامعه و به دور از کانون خانواده هستند، باشند. با توجه به نقش محوری که سال‌های اولیه زندگی در رشد شخصیتی کودکان دارد و شرایط خاص حاکم بر زندگی کودکان کار، که بیشترین زمان خود را در جامعه می‌گذارند، باید فرصت کمی را که در محل‌های آموزشی (که برایشان در نظر گرفته شده است) سپری می‌کنند، غنیمت شمرد. از آن جایی که کودکان آسیب دیده‌ی کار، بدون رشد فکری و آمادگی لازم وارد اجتماع می‌شوند، از سوی افراد آن جامعه مورد پذیرش قرار نمی‌گیرند. در بسیاری از این کودکان نوعی سرخوردگی به لحاظ ترسیم آینده تحصیلی و شغلی برای خود، دلسردی به آینده، حس درک نشدن از سوی خانواده و جامعه، حس بی ارزش بودن، احساس فراموش شدگی از سوی مردم و جامعه، عدم دریافت احترام و علاقه مندی از سوی اطرافیان، نبود اعتماد به نفس برای پیشرفت، نداشتن توانایی نه گفتن، انجام هر نوع کاری، برخوردار نبودن کودک از حمایت و تأیید اطرافیان و توصیه‌های منفی والدین، حس بی ارزش بودن، طرد شدگی، سوء استفاده عاطفی یا کلامی، بی توجهی و نوعی اختلال شخصیتی دیده می‌شود، اینها مواردی هستند که برکاهش عزت نفس در این نوع کودکان صحنه می‌گذارد.

تا چندی پیش، محققین و نظریه پردازان، عزت نفس را قضاوت کلی فرد در مورد خود می‌دانستند، اما در سال‌های اخیر مشخص شده است که کودکان و بزرگسالان، خودشان را از زوایا و جنبه‌های مختلف مورد ارزیابی و قضاوت قرار می‌دهند که در

این رابطه می‌توان جنبه‌های اجتماعی، تحصیلی، خانوادگی و کلی را نام برد. انسان‌ها خودشان باعث ضعف عزت نفس‌شان نمی‌شوند اما خودشان مسئول هستند که برای رهایی از آن تصمیم‌گیری کنند (ریکلان^۱، ۱۳۸۷). از آنجایی که کودکان آسیب دیده کار، شرایط مناسب برای غلبه و یا افزایش عزت نفس خود را ندارند محیط‌های آموزشی کودکان مناسب‌ترین عامل در افزایش عزت نفس آن‌ها هستند. در این میان "کتاب" یکی از مؤثرترین ابزارهای تربیت کودکان و نوجوانان به شمار می‌رود. از کاربردهای ادبیات در زندگی کودکان و نوجوانان، کمک به حل مسائل و مشکلات عاطفی و روانی در دوره‌های مختلف سنی، به خصوص دوره نوجوانی است. از ۱۵ سالگی به بعد، نوجوان واقع بینانه‌تر با مسائل رو به رو می‌شود، اما در برزخ میان بزرگسالی و کودکی است، به علاوه اعتماد به نفس لازم را ندارد، بنابراین به کتاب‌هایی نیاز دارد که در تکوین و رشد عقلی به او یاری دهد. این کاربرد خاص کتاب در اصطلاح "کتاب درمانی" نامیده می‌شود (علی شاهرودی، ۱۳۸۸). کتاب درمانی فنی است که از منابع نوشتاری برای کمک به افرادی که با مشکلات عدیده مواجه‌اند، به کار می‌رود. نگاه‌های تاریخی از قرن‌ها قبل حکایت از دیرپایی کاربرد کتاب درمانی دارد، برای نمونه یونانیان باستان با نصب علامتی بر سر در کتابخانه، آن را مأمن "آرامش روح" نامیدند. در حال حاضر هم کتاب درمانی را به عنوان استراتژی برجسته‌ای که نه تنها برای مشکلات بالینی بلکه به عنوان تکنیکی که می‌تواند در هدایت کودکان و رفع نیازهای آنان هم مؤثر باشد، در نظر می‌گیرند (سالیوان^۲ و استرانگ^۳، ۲۰۰۲).

با توجه به اهمیت عزت نفس در پیشگیری از مشکلات کودکان آسیب دیده کار و افزایش موفقیت آن‌ها در زندگی آینده خود، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که آیا "کتاب‌درمانی"، می‌تواند بر افزایش عزت‌نفس این نوع کودکان مؤثر باشند؟

روش

^۱. Ricklan, D
^۲. Sullivan, A
^۳. Strang, H

پژوهش حاضر یک پژوهش نیمه آزمایشیاز نوع پیش آزمون و پس آزمون، با گروه کنترل و آزمایش است. جامعه پژوهش شاملپسران (رده‌ی سنی ۱۱-۱۸) مشغول به تحصیل در "مرکز بازار" و "مرکز خاوران" انجمن حمایت از کودکان کار می‌باشد. افراد شرکت کننده در پژوهش به شیوه نمونه گیری هدفمند انتخاب شدند. به این صورت که ابتدا پرسشنامه عزت نفسکوپر اسمیت در اختیار تمام پسران مشغول به تحصیل در دو «مرکز بازار» (۶۵ نفر) و «مرکز خاوران» (۲۱ نفر) قرار داده شد. بعد از اجرای پرسشنامه، از این تعداد، ۴۸ عدد فاقد پایایی، به لحاظ دروغ سنج (امتیاز بالای ۴) و ۷ نفر امتیازی کسب کردند که نشان دهنده‌ی داشتن عزت نفس در حد مطلوب بود، و یک عدد بی نام که از پژوهش کنار گذاشته شد. در مرحله بعد، به صورت تصادفی ۳۰ نفر باقی مانده به دو گروه کنترل و آزمایش تقسیم شدند. سپس مداخله‌ای آزمایشی برای گروه آزمایش (برگزاری جلسات کتاب درمانی گروهی) انجام شد، در مقابل برای گروه کنترل هیچ مداخله‌ای صورت نگرفت. در نهایت، بعد از اتمام آخرین جلسه‌ی کتاب درمانی، پس آزمون با استفاده از پرسشنامه عزت نفس کوپراسمیت از هر دو گروه کنترل و آزمایش گرفته شد.

پرسشنامه عزت نفس کوپر اسمیت^۴

این ابزار اندازه گیری دارای ۵۸ ماده است که ۸ ماده آن (سوالات ۶، ۱۳، ۲۰، ۲۷، ۳۴، ۴۱، ۴۸، ۵۵) دروغ سنج است. در مجموع ۵۰ ماده باقی مانده آن، به ۴ خرده مقیاس: عزت نفس خود (از دیدگاه خود)، عزت نفس اجتماعی، عزت نفس خانوادگی و عزت نفس تحصیلی (آموزشی) تقسیم می شود. این مقیاس علاوه بر ۴ خرده مقیاس، یک نمره کلی به دست می دهد (که از آن با عزت نفس عمومی یاد می شود). شیوه نمره گذاری آزمون به صورت صفر و یک می باشد یه این ترتیب که به پاسخ بلی، "یک" نمره و پاسخ خیر، "صفر" تعلق می گیرد. حداقل نمره‌ای که یک فرد ممکن است بگیرد صفر و حداکثر ۵۰ خواهد بود. چنانچه آزمودنی از ۸ ماده دروغ سنج بیش از چهار نمره بیاورد، به آن معنی است که اعتبار آزمون پایین است و آزمودنی سعی کرده است خود

^۴. Cooper Smith

را بهتر از آن چیزی که هست جلوه بدهد. این آزمون یکی از معتبرترین مقیاس‌ها در زمینه عزت نفس است و روایی و پایایی آن در مطالعات مختلفی در بسیاری از جوامع به تأیید رسیده است (نظری، ۱۳۸۷). تحقیقات متعدد ضریب آزمون کوپر اسمیت را تأیید کرده‌اند. در مطالعه شکرکن و نیسی (۱۳۷۳) که بر روی دانش‌آموزان سال اول تا سوم دبیرستان‌های نجف آباد انجام گردید. ضرایب اعتبار از طریق روش همبسته کردن نمره‌های آزمون با معدل سال آخر آنان محاسبه گردید. ضرایب به دست آمده برای پسران ۰/۶۹ و برای دختران ۰/۷۱ بودند که در سطح ۰/۰۰۱ معنی دار بوده است. در این تحقیق ضرایب پایایی آزمون به روش بازآزمایی برای دانش‌آموزان پسر و دختر به ترتیب ۹۰ و ۹۲ گزارش شده است.

شرح جلسات کتاب درمانی گروهی

با استناد به تعاریف ذکر شده از کتاب درمانی، در این پژوهش روند به این صورت بوده است که؛ کتاب‌های مرتبط با هدف پژوهش توسط مربیان مطالعه شده است، نکات محوری متون، متناسب با شرایط کودکان مورد پژوهش مستخرج شده است، و نحوه‌ی عملکرد و برگزاری جلسات دقیقاً منطبق با موارد ذکر شده در کتاب‌ها بوده است.

به منظور گردآوری داده‌های مربوط به میزان تأثیر کتاب‌درمانی گروهی بر افزایش عزت نفس کودکان آسیب دیده‌ی کار، با گروه آزمون به روش مشاهده و پرسشنامه عزت نفس کوپر اسمیت، با استناد به کتاب (عزت نفس نوشته‌ی اسکیرالدی) جلسات به شرح زیر برگزار شد. همان‌طور که در تعاریف ذکر شد، کتاب درمانی در معنای عام آن به استفاده از محتوای کتاب جهت درمان افراد به کار برده می‌شود؛ نحوه‌ی برگزاری جلسات به این صورت بود که مواد خواندنی از قبل توسط مربیان مورد مطالعه قرار گرفته شد و نحوه‌ی نشستن سر کلاس، نحوه‌ی برگزاری کلاس شامل صحبت‌ها و بازی‌هایی که طی جلسات انتخاب و اجرا شد، به استناد متون برگزیده متناسب با سن و شرایط کودکان و هدف پژوهش بود. برای عوض شدن فضای کلاس بازی‌هایی از کتاب " ۱۰۱ بازی برای افزایش عزت نفس کودکان نوشته‌ی جنی موسلی " که مناسب با هدف پژوهش بودند انتخاب شد و سر کلاس اجرا شدند. اجرای بازی‌ها و پیام‌های

نهفته در موادخواندنی و ادغام این دو فن به روند پژوهش کمک بسازایی کرد.

- جلسه‌ی اول به توضیح مریبان در خصوص علت جمع شدن در این کلاس و برطرف کردن حس بدی که شاید ناشی از دانستن اینکه همه‌ی شما با هدف برطرف کردن ضعفی در اینجا جمع شده‌اید، سپری شد. بنابراین با این منطبق که ما اینجا جمع شده‌ایم تا در کنار هم و با مشورت هم برنامه‌ای را برای برگزاری کلاس‌های کتابخوانی ترتیب دهیم و شما هم نمایندگان همکلاسی‌هایتان هستید، کلاس را شروع کردند، گفتن این جملات مهم و با ارزش بودن به دانش‌آموزان الغا می‌کرد.

- جلسه‌ی دوم به چگونگی دوره هم جمع شدن اعضای جلسه سپری شد، نحوه‌ی نشستن در کلاس به صورت دایره‌ای در نظر گرفته شد، این دور هم جمع شدن به رشد حس ارزشمند بودن و تعلق داشتن کودکان کمک کرد. به این منظور همه‌ی اعضای کلاس به همراه مریبان شروع به دایره چیدن نیمکت‌ها کردند.

- جلسه‌ی سوم به آشنایی اعضای با خصوصیات یکدیگر سپری شد. در نظر داشتیم که هر کس در این جلسات برای خود صفت مثبتی را انتخاب کند تا دیگران و مریبان آن فرد را با آن صفت صدا کنند، انتخاب این صفت‌ها باعث ایجاد "خودارزشی" درون آنها می‌شود. به این منظور مریبان از دانش‌آموزان خواستند که در ابتدا "صفت مثبت" را تعریف کنند، و با توجه به نکات مطرح شده هر کدام یک صفت مثبت برای خود انتخاب کنند و دلیل انتخاب خود را بیان کنند، هر کدام صفتی را برای خود انتخاب کردند و با دیگر اعضای در مورد دلیل انتخاب خود به بحث و گفت و گو پرداختند. از جمله تعاریف آن‌ها به شرح زیر بود: صفت مثبت صفتی است که، دربردارنده‌ی معنای خوب باشد، صفتی که در آن لفظی که دارای مسخره کردن است، نباشد.

- در جلسه‌ی چهارم اتخاذ راه حل عملی برای مشارکت همه‌ی کودکان در جلسات مدنظر بود. بر اساس مشورت مریبان و در نظر گرفتن شرایط کودکان این جلسه جهت آماده کردن فضا برای تقویت حس همکاری و ارزشمند بودن در افراد گروه، ایجاد یک نگرش مثبت در دانش‌آموزان، لذت بردن از کار گروهی؛ دادن مسئولیت

گروه به دانش آموزانی که کمترین مشارکت را در جلسات داشتند، به عنوان راهی هدفمند برای مشارکت بیشتر در بحث‌ها و افزایش حس ارزشمندی در جمع دیگر دوستانشان در نظر گرفته شد.

- جلسه‌ی پنجم مربیان به جمع بندی نکات مطرح شده طی این جلسات پرداختند و از دانش آموزان خواستند که نظرات خود را درباره‌ی کلاس کتباً بنویسند، همه‌ی دانش آموزان در نظراتشان مطرح کردند، از کلاس لذت بردند و نکاتی که مدنظر بود را کاملاً فرا گرفته بودند و اصرار داشتند که این جلسات باز هم تکرار شود.

یافته‌های پژوهش

میانگین و انحراف استاندارد نمرات عزت نفس در مرحله پیش آزمون و پس آزمون به تفکیک برای گروه‌های کنترل و آزمایش آورده شده است. به طور کلی میانگین نمرات مربوط به متغیرهای پژوهش در مرحله پس آزمون نسبت به مرحله پیش آزمون برای گروه آزمایش افزایش یافته است و در گروه کنترل تفاوت چندانی مشاهده نمی‌شود.

جدول ۱: میانگین و انحراف استاندارد نمرات پیش آزمون و پس آزمون به تفکیک گروه

آزمایش		کنترل			
انحراف استاندارد	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین		
۲/۶۱۴۹۸	۸/۵۳۳۳	۲/۲۶۳۵۸	۷/۵۳۳۳	پیش آزمون	عزت نفس کلی
۳/۰۲۸۴۴	۱۱/۲۰۰۰	۲/۲۱۸۹۷	۸/۰۶۶۷	پس آزمون	
۳/۰۶۷۴۹	۹/۱۳۳۳	۲/۷۱۱۵۳	۹/۹۳۳۳	پیش آزمون	عزت نفس اجتماعی
۳/۰۸۶۰۷	۱۱/۳۳۳۳	۱/۰۳۲۸۰	۸/۹۳۳۳	پس آزمون	
۲/۰۵۱۷۱	۳/۹۳۳۳	۲/۰۶۳۲۸	۳/۴۰۰۰	پیش آزمون	عزت نفس خانوادگی
۲/۶۴۲۱۵	۵/۱۳۳۳	۱/۸۵۹۳۴	۳/۸۰۰۰	پس آزمون	
۲/۴۳۳۸۹	۳/۹۳۳۳	۱/۴۰۷۴۶	۳/۵۳۳۳	پیش آزمون	عزت نفس تحصیلی
۱/۵۵۲۲۶	۴/۱۳۳۳	۱/۹۱۴۸۵	۳/۳۳۳۳	پس آزمون	
۵/۷۶۶۹۰	۲۶/۶۰۰۰	۶/۲۰۴۴۵	۲۵/۰۶۶۷	پیش آزمون	عزت نفس (از دیدگاه خود)
۹/۵۱۲۹۰	۲۹/۹۳۳۳	۶/۷۶۹۶۸	۲۷/۴۰۰۰	پس آزمون	

قبل از انجام آزمون کوواریانس، مفروضه‌های این آزمون شامل نرمال بودن توزیع فراوانی متغیرها در جامعه، همگنی واریانس‌های دو گروه و همگنی شیب رگرسیون متغیرها مورد بررسی قرار گرفت. نتایج آزمون‌های کالموگروف - اسمیرنوف، آزمون لون بررسی اثر تعامل گروه و پیش آزمون به ترتیب، برای نرمال بودن توزیع نمرات، همگنی واریانس‌ها و همگنی شیب رگرسیون نشان داد که این مفروضات مورد تأیید قرار گرفتند و انجام آزمون کوواریانس بلامانع است.

جدول ۲: نتایج تحلیل کوواریانس نمرات کلی عزت نفس در پس آزمون پس از تعدیل نمرات پیش آزمون

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری
پیش آزمون	۹/۴۹	۱	۹/۴۹	۱/۳۶	۰/۲۵
گروه	۶۰/۱۷	۱	۶۰/۱۷	۸/۶۴	۰/۰۰۷
خطا	۱۸۷/۸۴	۲۷	۶/۹۵		
کل	۳۰۵۵/۰۰۰	۳۰			

در جدول ۲ نتایج آزمون تحلیل کوواریانس برای بررسی تفاوت گروه‌ها در نمرات عزت نفس کودکان آورده شده است. با توجه به نتایج بدست آمده از جدول، مقدار F بدست آمده برابر با ۸/۶۴۹ بوده و در سطح آلفای ۰/۰۱ معنی داری می‌باشد. از این رو فرض صفر رد شده و چنین نتیجه می‌شود که کتاب‌درمانی موجب افزایش عزت‌نفس کودکان آسیب دیده‌ی کار می‌گردد.

جدول ۳: نتایج تحلیل کوواریانس نمرات پس آزمون عزت نفس اجتماعی پس از تعدیل نمرات پیش آزمون

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری
پیش آزمون	۰/۰۰۲	۱	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰	۰/۹۸
گروه	۴۲/۲۴	۱	۴۲/۲۴	۷/۶۹	۰/۰۱
خطا	۱۴۸/۲۶	۲۷	۵/۴۹		

			۳۰	۳۲۷۲/۰۰	کل
--	--	--	----	---------	----

در جدول ۳ نتایج آزمون تحلیل کوواریانس برای بررسی تفاوت گروه‌ها در نمرات عزت نفس اجتماعی کودکان آورده شده است. با توجه به نتایج بدست آمده از جدول، مقدار F بدست آمده برابر با ۷/۶۹۳ بوده و در سطح آلفای ۰/۰۱ معنی داری می‌باشد. از این رو فرض صفر رد شده و چنین نتیجه می‌شود که کتاب‌درمانی موجب افزایش عزت نفس اجتماعی کودکان آسیب دیده کار می‌گردد.

جدول ۴: نتایج تحلیل کوواریانس نمرات پس آزمون عزت نفس خانوادگی پس از تعدیل نمرات پیش آزمون

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری
پیش آزمون	۷/۹۳	۱	۷/۹۳	۱/۵۵	۰/۲۲
گروه	۱۵/۹۴	۱	۱۵/۹۴	۳/۱۱	۰/۰۸
خطا	۱۳۸/۱۹	۲۷	۵/۱۱		
کل	۷۵۸/۰۰۰	۳۰			

در جدول ۴ نتایج آزمون تحلیل کوواریانس برای بررسی تفاوت گروه‌ها در نمرات عزت نفس خانوادگی آورده شده است. با توجه به نتایج بدست آمده از جدول، مقدار F بدست آمده برابر با ۳/۱۱۶ و سطح معنی داری آن نیز برابر با ۰/۰۸۹ می‌باشد که بیانگر عدم تفاوت بین میانگین نمرات دو گروه و عدم رد فرض صفر می‌باشد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که کتاب‌درمانی موجب افزایش عزت نفس خانوادگی کودکان آسیب دیده کار نمی‌گردد.

جدول ۵: نتایج تحلیل کوواریانس نمرات پس آزمون عزت نفس تحصیلی پس از تعدیل نمرات پیش آزمون

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری
پیش آزمون	۰/۹۹	۱	۰/۹۹	۰/۳۱	۰/۵۷

گروه	۴/۳۱	۱	۴/۳۱	۱/۳۸	۰/۲۵
خطا	۸۴/۰۷	۲۷	۳/۱۱		
کل	۵۰۸/۰۰	۳۰			

در جدول ۵ نتایج آزمون تحلیل کوواریانس برای بررسی تفاوت گروه‌ها در نمرات عزت نفس تحصیلی آورده شده است. با توجه به نتایج بدست آمده از جدول، مقدار F بدست آمده برابر با ۱/۳۸۴ و سطح معنی داری آن نیز برابر با ۰/۲۵ می‌باشد که بیانگر عدم تفاوت بین میانگین نمرات دو گروه و عدم رد فرض صفر می‌باشد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که کتاب‌درمانی موجب افزایش عزت نفس تحصیلی کودکان آسیب دیده‌ی کار نمی‌گردد.

جدول ۶: نتایج تحلیل کوواریانس نمرات پس آزمون عزت نفس (از دیدگاه خود) کودکان پس از تعدیل نمرات پیش آزمون

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار F	سطح معناداری
پیش آزمون	۱۰/۱۹	۱	۱۰/۱۹	۰/۱۴	۰/۷۰
گروه	۴۱/۷۱	۱	۴۱/۷۱	۰/۵۹	۰/۴۴
خطا	۱۸۹۸/۳۳	۲۷	۷۰/۳۰		
کل	۲۶۶۱۰/۰۰	۳۰			

در جدول ۶ نتایج آزمون تحلیل کوواریانس برای بررسی تفاوت گروه‌ها در نمرات عزت نفس (از دیدگاه خود) کودکان آورده شده است. با توجه به نتایج بدست آمده از جدول، مقدار F بدست آمده برابر با ۰/۵۹۳ و سطح معنی داری آن نیز برابر با ۰/۴۴۸ می‌باشد که بیانگر عدم تفاوت بین میانگین نمرات دو گروه و عدم رد فرض صفر می‌باشد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که کتاب‌درمانی موجب افزایش عزت نفس (از دیدگاه خود) کودکان آسیب دیده‌ی کار نمی‌گردد.

بحث و نتیجه‌گیری

عزت نفس مقوله‌ای است که، کودکان کار از جانب آن بیشترین آسیب را می‌بینند. اگر با یک دید کلی بنگریم آنچه که حد یا خط قرمزی در جهت سالم زندگی کردن و تغییر جهت زندگی فعلی آن‌ها خواهد شد، میزان رشد عزت نفس در کودکان خواهد بود. رشد عزت نفس برای سلامت جسم و روح این نوع کودکان ضروری است؛ تا جایی که کمک می‌کند اگر کودکی مجبور به کار کردن است و راه چاره‌ای برای بهبود وضعیت او نمی‌توانیم اتخاذ کنیم، حداقل به کمک رشد عزت نفس به او آموزش دهیم تا بتواند در بین کارهای موجود بهترین گزینه را انتخاب کند.

نتایج به دست آمده حاکی از آن است که کتاب‌درمانی گروهی، بر افزایش عزت نفس کلی و عزت نفس اجتماعی کودکان آسیب دیده‌ی کار تأثیر دارد. رفتارهای اجتماعی علاوه بر محیط خانواده در مدرسه در محیط‌های دوستانه نیز قابل شکل‌گیری است. در این تحقیق نیز با برگزاری جلسات کتاب‌درمانی تمام مدت سعی بر افزایش حس ارزشمندی، احترام و علاقه‌ای که فرد از طرف اطرافیان دریافت می‌کند، بود؛ در واقع در این مرحله مریبان در اجتماع کوچک کلاس، به کودک نشان دادند که دارای اثر نهفته‌ای است که باید در جهت مثبت آزاد شود.

با توجه به مبانی نظری مطرح شده در مورد هر یک از خرده مقیاس‌های عزت نفس در می‌یابیم که طبق تعریف کوپراسمیت، برای افزایش عزت نفس باید هدفمان تقویت حس ارزشمندی، علاقه، احترامی که فرد از اطرافیان دریافت می‌کند، باشد. که تمامی این موارد در طی جلسات مدنظر مریبان بود.

عزت نفس اجتماعی شامل عقاید کودک در مورد خودش به عنوان یک دوست برای دیگران، است (اسلامی نسب، ۱۳۷۳). با استناد به تعریف بیان شده از بعد اجتماعی عزت نفس، به وضوح مشاهده می‌شود که انتخاب نوع نشستن سرکلاس، شرکت دادن کودکان در بازی‌های گروهی (مانند بازی گروهی مرتب کردن تکه‌های پازل)، انتخاب صفت مثبت، تحسین در برابر رعایت قوانین مطرح در جلسات، تعامل با همسالان برای رسیدن به هدف مشترک، نظرخواهی از کودکان در هر مرحله‌ای از گذراندن کلاس، مؤثر بوده است.

تحلیل داده‌ها نشان داد که کتاب‌درمانی در افزایش بعد خانوادگی عزت‌نفس تأثیر نداشته است؛ به این معنا که بر میزان پذیرش و تحسین خانواده‌ها نسبت به کودکانشان تغییری حاصل نشده است. رابطه خانه و مدرسه تعاملی دوطرفه است. هر دو نهاد تربیتی باید به نقش خود عمل کنند تا تعلیم و تربیت ثمربخش شوند. وجود معلمان با صلاحیت در مدارس، خلاء وجود پدر و مادر را پر نمی‌کند و وجود والدین توانا و قابل نیز نمی‌تواند جای مدرسه را بگیرد (فهیمی، ۱۳۹۲). عدم ارتباط مربیان با خانواده باعث شد در این بعد عزت‌نفس، تغییر حاصل نشود.

بعد آموزشی عزت‌نفس به ارزیابی و قضاوت فرد نسبت به ارزشمندی تحصیلی خود مربوط می‌شود. به گونه‌ای که اگر واکنش اطرافیان در مورد وضعیت تحصیلی فرد مطلوب باشد، در او احساس رضایت از خود ایجاد نموده و به قضاوت مثبت فرد درباره خودش کمک می‌کند (اسلامی نسب، ۱۳۷۳). تحلیل داده‌ها نشان داد چون در طی جلسات از سمت مربیان بازخوردی نسبت به تغییر وضعیت درسی آنها وجود نداشت، تغییری حاصل نشد. در واقع کتاب‌درمانی بر بعد رفتاری و اجتماعی کودکان تمرکز داشت و بر این بحث که این کودکان به دلیل مشکلات زندگی در خانواده و در اجتماع به آنها توجهی نشده است، پرداخت. تأکید اصلی در این جلسات شناساندن توانایی‌های کودکان به خودشان بود تا خود را فردی باارزش بدانند. از این منظر بتوانند در تمام ابعاد زندگی خود، اجتماعی، تحصیلی، شغلی، خانوادگی موفق باشند. برای موفقیت در ابعاد مختلف، زمان بیشتری نیاز است که بتوانند به موفقیت برسند؛ لذا کتاب‌درمانی در این مدت زمان بر عزت‌نفس تحصیلی تأثیر چندانی نداشت.

از آنجایی که عزت‌نفس (از دیدگاه خود) به گونه‌ای برآیند کلی از عزت‌نفس خانوادگی، تحصیلی و اجتماعی است و به آنها نوعی وحدت و یکپارچگی می‌بخشد (اسلامی نسب، ۱۳۷۳)؛ از آنجایی که کتاب‌درمانی بر ابعاد خانوادگی و تحصیلی عزت‌نفس تأثیر نداشته است، در عزت‌نفس (از دیدگاه خود) نیز تأثیر نداشته است.

پیشنهاد می‌شود، با توجه به نقش کلیدی مدرسه و مؤسسات آموزشی؛ رابطه‌ی

دوطرفه اولیاء و مربیان به گونه‌ای مدیریت شود؛ که والدین نکات قابل ذکر فرزندانشان را به معلمان توضیح دهند و معلمان نیز با آموزش نحوه‌ی صحیح رفتار با کودکان، به والدین کمک کنند تا رابطه مناسب بین شاگرد، معلم و والدین برقرار شود. خانواده اجتماعی است که بیشترین کمک را به فرزند خود ارائه می‌دهد، بنابراین آگاهی آن‌ها از وضعیت نامناسب فرزندانشان و کمک گرفتن از آن‌ها برای بهبود اوضاع کودکانشان لازم و ضروری است. از طرفی سازمان‌های مردم نهاد و دیگر مؤسسات فعال در زمینه حقوق کودک نیز می‌توانند با جذب نیروی انسانی متخصص به علوم روان‌شناسی، مشاوره، علوم تربیتی و کتابداران با تجربه، راه را برای بهبود وضعیت کودکان آسیب دیده هموار کنند.

پی‌نوشت

انجمن حمایت از کودکان کار به عنوان نهادی مردمی، غیردولتی، غیر سیاسی و غیرانتفاعی به منظور ایفای مسئولیت انسانی و اجتماعی خود و با هدف حمایت از کودکان کار و کودکان در معرض آسیب از سال ۱۳۸۱ با مجوز رسمی وزارت کشور و بدون در نظر گرفتن ملیت، قومیت، رنگ، نژاد و مذهب به کودکان کار و در معرض آسیب به صورت رایگان خدمات آموزشی و حمایتی ارائه می‌دهد. این انجمن دارای ۵ مرکز (اصلی، بازار، خاوران، همه کودکان و بم) می‌باشد. www.apcl.org.ir

منابع

- اسکیرالدی، گلن آر (۱۳۹۲). عزت نفس (اصغر فروع الدین عدل و نوشین عسگری، مترجم). تهران: روان.
- اسلامی نسب، علی (۱۳۷۳). روان‌شناسی سازگاری، تهران: سازمان چاپ و نشر بنیاد.
- ریکلان، دیوید (۱۳۸۷). راه‌های نواز استادان بزرگ برای زندگی بهتر (جلد ۲) (صادق خسرو نژاد، مترجم) تهران: راشین.
- شکرکن، حسین، نیسی، ع. (۱۳۷۳). تأثیر عزت نفس بر عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان پسر و دختر دبیرستانی، مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه چمران اهواز، ۱، ۱۱-۲۷.
- علی شاهرودی، فروغ (۱۳۸۸). کتاب همچون یک درمان بخش: کتاب درمانی رشدی برای

- نوجوانان. کتاب ماه کودک و نوجوان، ۱۴۲، ۸-۱۴.
- فهیمی، سعید (۱۳۹۲). روش‌های برقراری ارتباط خانه و مدرسه و نقش انجمن و اولیاء. میگنا/ دانشنامه روان‌شناسی و علوم تربیتی، دسترسی از: <http://www.migna.ir/> بازیابی در: ۲۵ مرداد ۱۳۹۴.
 - قاسم‌زاده، فاطمه (۱۳۸۱). پیمان جهانی حقوق کودک. عشق سوم: مجموعه مقالات تخصصی پیرامون مسائل کودکان و نوجوانان، به کوشش چیستا یتربی، تهران: نشر نامیرا.
 - معبودیان، بهروز (۱۷ خرداد ۱۳۹۱). آسیب شناسی کار کودکان. روزنامه شرق، ۹ (۱۵۴۶)، ص ۱۳. بازیابی شده در تاریخ ۱۰/۰۹/۱۳۹۲ از: <http://www.magiran.com/npview.asp?ID=۲۵۱۵۷۰۱>
 - مهدوی مزینانی، زهرا و مزینانی، مجتبی (۱۳۹۰). آسیب شناسی حقوقی کار کودکان و نوجوانان در کسب و کارهای خانوادگی. فصلنامه خانواده‌پژوهی، ۷ (۲۶)، ۱۴۳-۱۲۵.
 - موسلی، جنی (۱۳۹۰). ۱۰۱ بازی برای افزایش عزت نفس کودکان؛ ترجمه مصطفی تبریزی، پریسا گل کاریان. تهران: فراروان.
 - نظری، ایمان؛ حسین‌پور، محمد (۱۳۸۷). اثربخشی مهارت‌های اجتماعی بر اضطراب و عزت نفس دانش‌آموزان دختر دبیرستان باغ ملک. یافته‌های نو در روان‌شناسی، ۲ (۶)، ۹۵-۱۱۶.
 - Sullivan, A. & Strang, H. (۲۰۰۲). Bibliotherapy in the classroom: Using literature to promote the development of emotional intelligence. *Childhood Education*, ۷۹(۲), ۷۴-۸۰.

مقاييس